

BEVEZETÉS

A kötetünkben közölt visszaemlékezés a XX. századi magyar történettudomány egyik kimagasló képviselőjének, a magyar és az európai középkori történelem nemzetközileg is elismert, kiemelkedő kutatójának, az iskolateremtő Mályusz Elemérnek a tollából származik. A közreadót, e sorok íróját 1990 őszén az előző évben elhunyt történész örökösei, Mályusz Elemérné Császár Edit, Mályusz Miklós és Mályusz Károly arra kérték fel, hogy rendezze és katalogizálja a néhai történetíró könyvtárát. A munka során a könyvek mögött egy dossziéba kötött, cím nélküli vaskos kéziratra bukkantunk. A nagyalakú árkuspapírra írt munka fellapozása után kiderült, hogy az Mályusz Elemér részben személyes jellegű, részben tudományos visszaemlékezése, amelyben gyermekkorától fogva egészen az 1950-es évek végéig kalauzolja végig az olvasót. Mályusz visszaemlékezéseit a legnagyobb titokban, több éven keresztül készítette, és mind annak írását, mind pedig létezését még legszűkebb környezete, családja számára sem fedte fel, a kéziratot pedig könyvei mögött elrejtve őrizte, attól tartva talán, hogy az illetéktelen kezekbe kerülhetne, és őt a memoárban foglaltak miatt valamilyen kellemetlenség érhetné.

Mályusz Elemér visszaemlékezéseit 1972 és 1975 között írta. Ezt tanúsítják az egyes fejezetekben általa zárójelben említett évszámok, illetve az ezekhez kapcsolható „ma”, „ma is”, „most”, „minap”, „máig” stb. kifejezések. Az évszámbejegyzések ismeretében megállapítható, hogy Mályusz a memoár első fejezetét 1972-ben készítette el. A második és a harmadik fejezeten valószínűsíthetően szintén még 1972-ben dolgozott. Jóllehet a harmadik fejezetben Mályusz nem utal konkrét évszámra, de több megállapítása alapján feltételezhető, hogy ebben az évben már hozzáfoghatott a fejezet írásához, esetleg be is fejezhette azt. A negyedik fejezet 1973-ban és 1974-ben készülhetett. Az ötödik és hatodik fejezetek 1974-ben kerültek ki Mályusz tolla alól. A hetedik és nyolcadik fejezeteket pedig 1975-ben vetette papírra.

A nyolc fejezeten kívül Mályusz, talán már 1975 után, egy rövidebb, a második és harmadik fejezet anyagából mintegy két és fél ív terjedelmű, részben kivonatolt, részben egyes helyeken átfogalmazott összevont fejezetet írt, amelynek első lapján cím nélkül a „III.” szám olvasható. Ennek szövegét, mivel az az említett fejezetekkel túlnyomórészt szó szerint megegyezik, nem közöljük.

Mályusz kéziratát, amely első fogalmazvány formájában maradt fenn, az 1970-es évek végétől, de különösen a következő évtizedben, egészen haláláig, több helyen kiegészítette, egyes részeit átdolgozta, amit a számos szövegbetoldás, továbbá az egyes fejezetekhez csatolt jegyzetek, amelyekre a hiányzó vagy pótolandó adatokat kérdőjelesen feljegyezte, is utalnak. Külön érdekessége a kéziratnak egy később megtalált oldal, amelyre a szerző „külső címlap” megjelöléssel a következő sorokat írta: „A visszaemlékező, egy szegedi törvényszéki bíró fia, 1908/9–1915/6 a szegedi piarista gimnázium tanulója volt. Apám 1910 októberében szívinfarktusban, 36 óra szenvedés után, 49 éves korában halt meg.”

*

Jelen sorok írója az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként az intézet akkori osztályvezetőjének, majd igazgatójának, Glatz Ferencnek a megbízásából 1981 és 1989 között Mályusz Elemér mellett dolgozott, aki többször is olyan kérésekkel fordult hozzá, hogy a konkrét középkortörténeti kutatásaihoz kapcsolódó feladatok mellett a visszaemlékezésében kérdőjelesen maradt problémákat (személyek beazonosítása, történeti események időpontjának megállapítása, bibliográfiai hivatkozások, adatok pontosítása stb.) segítsen megoldani.

Mályusz visszaemlékezéséhez csatolt egy rövidebb terjedelmű, memoárjellegű, cím nélküli kéziratot, amelynek külső lapján mindössze egy évszám: „1945” olvasható. Az időponttal jelezni kívánta – amint arra a kézirat bevezetőjében egyértelműen utal –, hogy ezeket a sorokat 1945 februárjában, Budapest szovjet ostroma idején, a számára azilumot adó Bernardinumban – a ciszterci rendnek Budapesten, a Horánszky utcában található tanulmányi házában – betegen feküdve írta. Az ebben a rendkívüli helyzetben készült igen személyes hangvételű írásban, időben egészen gyermekkoráig visszafelé haladva, bepillantást enged nyújtani mindenkori lakhatási, illetve lakásviszonyaiba, megélhetési körülményeibe és ezeken keresztül magán- és családi életének alig ismert világába.

Mályusz Elemér hagyatékában fennmaradt kettő, rövidebb terjedelmű kézirat, melyek tárgyukat-tartalmukat tekintve viszont egyértelműen kapcsolódnak visszaemlékezéséhez, illetve annak alapján készültek. Az egyik a „Turóctól Thuróczy-ig”, a másik a „Legsikerültebb könyveim” címet viseli. Mindkettő Mályusz halála után látott napvilágot.

A visszaemlékezést kézbe véve felmerülhet az olvasóban a kérdés, vajon milyen külső és belső okok motiválták, késztették Mályuszt arra, hogy hetvennégy éves korában hozzáfogjon memoárjának a megírásához? A kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni, mivel Mályusz hagyatékában nem található semmiféle olyan írásbeli utalás,

jegyzet-feljegyzés, amelynek ismeretében kétséget kizáróan meg lehetne állapítani azokat a közvetett vagy közvetlen indítékokat, melyek arra az elhatározásra bírták, hogy elkészítse emlékiratát, illetve hogy azt még évekkel annak elkészülte után is ismételten javítgassa, kiegészítse. Az olvasó, mint e sorok írója is, tehát arra kényszerül, hogy találgatásokba kezdjen. Talán nagy hírű tudós kortársaihoz vagy elődeihez hasonlóan úgy érezhette, hogy nyugdíjba vonulása után, miközben folytonosan munkálkodott sokszínű tudományos életművének gyarapításán, újabb és újabb művekkel gazdagítva a magyar történettudományt, különös tekintettel a középkorkutatásra, emlékiratok formájában számot vessen múltjával, ismét felelevenítve számos buktatóval, negatív sorsfordulókkal, kudarcokkal, de jelentős sikereket is felmutató küzdelmes életútját? Vagy éppenséggel egyszerűen úgy gondolhatta, hogy ismételten fel kell tárnia azokat a főbb mozzanatok, amelyek személyes életét és közéleti szereplését meghatározták? Vagy talán egy bővebb összefoglalóként a maga teljességében kívánta újra láttatni addigi tudományos munkásságát? Vagy memoárjával inkább egyfajta öngazolásként azt szerette volna láttatni-érezkeltetni, hogy amit több évtizedes pályafutása során, kora ifjúságától idős koráig megélt, alkotott, azt helyesen tette, tántoríthatatlanul ragaszkodva politikai, társadalmi és erkölcsi meggyőződéséhez, elveihez, konzervatív életfelfogásához, ugyanakkor nem szépitve a valóságot, nem hallgatva el akár önnön hibájából, akár az adott körülményekből bekövetkezett, saját és családja életét-jövőjét is meghatározó momentumokat?

Maradt még egy kérdés, amelynek megválaszolása megoldásra vár: vajon miért nem folytatta az 1958-ban vele történtek taglalása után memoárja írását, illetve milyen, általa, a fejezet utolsó soraiban homályosan megfogalmazott vagy célzott okok „játszhattak közre” abban, hogy a nyugdíjba menetele előtti utolsó évtizedről, (1958–1968), aktív munkásságának egyértelműen felfelé ívelő szakaszáról egyetlen sort se vessen papírra? Talán túl közel voltak még a hatvanas évek, hogy az azok során vele történeteket kellő távolságból szemlélve elevenítse fel? Vagy esetleg új tudományos munkálkodásai (elsősorban a Zsigmond király-monográfia előkészítése, az I. Albert király korabeli magyar kancelláriára vonatkozó kutatások, a Thuróczy-krónika kritikai kiadása stb.), melyek nem hagytak számára időt és energiát a memoár folytatására? Vagy az 1970-es évekbeli betegségei-betegeskedései akadályozták meg ebben? Sajnos, források hiányában ezúttal is csupán feltételezésekre hagyatkozhatunk.

*

Benda Gyula Mályusz történetírásának első, 1945 előtti szakaszának egyik igen lényeges aspektusát, nevezetesen társadalomtörténeti törekvéseit vizsgálva többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a tudós történetíró 1989-ben bekövetkezett elhunytja után

kiadott kéziratok munkáinak ismeretében „eljött az ideje” életműve „alapos feldolgozásának és elemzésének”. Rámutatott továbbá arra is, hogy Mályusz Elemér sokirányú, ellentmondásokat sem nélkülöző, már életében számos vitát, kritikát kiváltó hét évtizedes munkásságának és személyének nem elsősorban „rehabilitációjára vagy újabb elítélésére” van, illetve lenne szükség, „hanem – leginkább az európai historiográfia újabb szemléletével összevetve – kérdések megfogalmazására, műveinek alaposabb megismerésére és összefüggések felvillantására”.¹

Benda Gyula óhaja, illetve annak megvalósítása – úgy véljük – napjainkban még aktuálisabbnak tűnhet, különös tekintettel történetírásunkban az elmúlt negyedszázadban Mályusz Elemérről és nagy ívű pályájáról, illetve gazdag munkásságáról – elsősorban a két világháború közötti történetírásáról és történetszemléletéről – megjelent nagyszámú publikációra. Ezekben, néhány kivételtől eltekintve, sajnálatos módon, csak ritkán találkozni a Benda által megfogalmazott józan és elfogultságtól mentes szándékkal. A vizsgálódások fókuszába nem elsősorban Mályusz Elemér történetírói teljesítménye került, hanem jobbra a kortársaival, mindenekelőtt Szeffű Gyulával, Hóman Bálinttal, Deér Józseffel stb. folytatott viták, amelyekből – hogy ismét Bendát idézzük – a vitázó feleknek „inkább a magyar történeti kérdésekről vallott felfogásai”, „személyi konfliktusai” ismerhetők meg, semmint „történetszemléletük”.²

Ha áttekintjük a Mályusz Elemérről és 1919–1945 közötti munkásságával foglalkozó szakirodalmat – mintegy Benda megjegyzéseit kiegészítendő – meg kell állapítanunk: amellett hogy többnyire a Mályusz életművét elemzők általánosságban pozitívan ítélik meg Mályusznak az iskolateremtő, új történeti szemlélet- és vizsgálati módot történetírásunkban meghonosítani kívánó törekvéseit (mindenekelőtt népiségtörténeti kutatásait és eredményeit), tanulmányaikban, monográfiáikban a történetíró történetszemlélete gyakran összekapcsolódik politikai nézeteivel, illetve politikai elkötelezettségével. Sőt nem egy esetben a vizsgálódásokban éppen ez utóbbiak bizonyulnak a meghatározóknak, háttérbe szorítva az adott téma tárgyilagosabb megközelítését, feldolgozását.

A monográfiák és tanulmányok szerzői a Mályusz Elemér és történetíró kortársai közötti vitákról értekezve, részben az egykorú (az 1940-es évek), részben a későbbi értékítéletekhez csatlakozva, illetve azokat mintegy felelevenítve, egyszersmind új forrásokat is feltárva-bevonva a kutatásokba, nemegyszer talán az utóbbiak mellett felsorakozva „ítélték meg” Mályusz történetfelfogását. Ezekből a vizsgálatokból nem

1 Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: uő: *Társadalom-történeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Bp., 2006. 78.

2 Uo. 77.

hiányzik annak ismételt hangsúlyozása sem, hogy Mályusz Elemér történetiszemlélete, illetve annak egyes szakaszai, az általa, sokszor kiélezett hangnemben folytatott polémikák szoros összefüggésben állnak éles forradalomellenességével, antibolsevizmusával, a korabeli német történetírás bizonyos irányzataihoz, sőt egyes vélemények szerint szélsőjobboldali ideológiákhoz való csatlakozásával, illetve azoknak saját koncepcióiba történt „beépítésével”, néha-néha felbukkanó antiszemitizmussal. Mályusz Elemér életművének vizsgálata azonban általában kimerült abban, hogy történettudományunk elsősorban az 1920 és 1944 közötti munkásságát vette górcső alá. 1945 utáni tevékenységét, nevezetesen a XIV–XV. századi társadalom- és egyháztörténeti munkáit, a középkori magyar krónikairás történetéről folytatott alapvető kutatásait, Luxemburgi Zsigmond koráról és magyarországi uralkodásáról írott műveit, valamint forráskiadványait stb., melyek az elismerés mellett számos vita tárgyát is képezték, szintézisszerűen még nem dolgozták fel. Mályusz „visszaemlékezése” remélhetőleg hozzásegíthet mind személyiségének, mind életművének differenciáltabb és objektívabb megítéléséhez, azoknak a mozgatórugóknak a megértéséhez, melyek akár történetiszemléletének alakítását-alakulását, akár témaválasztásait és feldolgozásait, akár módszertani elveit, nemegyszer az adott politikai-társadalmi körülményektől sem mentesen, meghatározták.

*

A visszaemlékezést, első fejezetét kivéve, amelyet Mályusz Elemér születésének századik évfordulója alkalmával jelentettünk meg, teljes terjedelmében most közöljük először. A memoárból Mályusz örökösének, a közelmúltban elhunyt Mályusz Miklósnak (1936–2019) és Mályusz Károlynak (1939–2017) a hozzájárulásával, rövidebb-hosszabb részleteket – különös tekintettel Mályusz Elemérnek a két világháború közötti magyar történettudományra és saját tudományos pályafutására, történeti munkáira, polémiaiára – az elmúlt három évtizedben folyamatosan a kutatók rendelkezésére bocsátottunk. Ezek a kutatások nyomán megszületett monográfiákban és tanulmányokban idézetek formájában fellelhetők, illetve ismertek. A visszaemlékezés első fogalmazványban fennmaradt szövegén nem változtattunk. Csupán néhány stilisztikai jellegű javítást tartottunk szükségesnek, továbbá egy-egy kimaradt szót vagy kifejezést iktattunk be a mondatokba. A szöveget a mai helyesírási szabályokhoz igazodva adjuk ki.

A visszaemlékezéshez a tudományos követelményeknek megfelelően jegyzeteket fűztünk. A számos bibliográfiai utalás, hivatkozás mellett igyekeztünk a szerző életéhez közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó jelentősebb eseményeket, történéseket értelmezni, azokra magyarázatokkal szolgálni. Mindehhez levéltári, kéziratári kuta-

tásokra, továbbá Mályusz jelentős kéziratossága, kiterjedt levelezésére támaszkodtunk, és végül, de nem utolsósorban, felhasználtuk a két világháború közötti és az 1945 utáni másfél évtized magyar politika- és társadalomtörténetéről, szellemi-tudományos életéről folytatott egykorú és különösen az elmúlt három évtizedben végzett kutatások eredményeit is.

E visszaemlékezés kiadásának lehetőségéért szeretnénk mindenekelőtt hálás köszönetet mondani mindazoknak, akik a mű megjelentetését támogatták. A köszönet szavai elsőként Mályusz Elemér fiait illetik: néhai Mályusz Miklóst és Mályusz Károlyt, akik az elmúlt évtizedben készséggel hozzájárultak a kézirat olvasókhöz való eljuttatásához. Sajnálatos módon a közelmúltban bekövetkezett haláluk megakadályozta őket abban, hogy édesapjuknak ezt a művét könyv formájában is kezükbe vehessék. Külön köszönetünket fejezzük ki Mályusz Károly özvegyének, Macskássy Juliannának és gyermekeinek, Mályusz Miklósnak és Mályusz Annának, Mályusz Elemér szellemi hagyatéka örökösének, valamint Mályusz Miklós idősebb gyermekének, Mályusz Tamásnak, akik szintén fontosnak tartották a memoár publikálását, és hozzájárultak az emlékirat sajtó alá rendezéséhez, illetve közreadásához. A köszönet szavait tolmácsoljuk a Bölcsészettudományi Központ főigazgatójának, Fodor Pálnak és a BTK Történettudományi Intézete igazgatójának, Molnár Antalnak, hogy felkarolták a Mályusz-örökösök ajánlatát a mű kiadására és megteremtették a lehetőséget annak megjelentetésére. Köszönetünket fejezzük ki Kovács Évának, a BTK Történettudományi Intézete témacsoport-vezetőjének, a könyv olvasószerkesztőjének rendkívül lelkiismeretes és gondos szerkesztői munkájáért, szíves kollegiális segítségéért. Köszönettel tartozunk továbbá azoknak a történész és történész-levéltáros kollégáknak is, akik kutatómunkánkhoz támogatást nyújtottak.

Budapest, 2020. november 11.

Soós István